

درباره روند جمع آوری نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی در انستیتوی ادبیات جهان

(مسکو - روسیه)

۷۹-۹۴

چکیده: مقاله حاضر به تاریخچه شکل گیری کتابخانه انستیتوی ادبیات جهانی در دهه ۳۰ اختصاص یافته است. این کتابخانه در شهر مسکو و به مناسبت چهلمین سال فعالیت ادبی ماکسیم گورکی (۱۸۶۸-۱۹۳۶) تشکیل شد و در ادامه نسخ خطی شرقی نیز به آن راه یافت. نویسندگان در این نوشتار به شرح سرنوشت نسخ خطی نگهداری شده در این کتابخانه می پردازد و از کوچ نسخه به انستیتوی نسخ خطی شرقی آکادمی علوم روسیه (سنت پترزبورگ) و انستیتوی شرق شناسی آکادمی علوم روسیه (مسکو) و... پرده برمی دارد. این در حالی است که از سرنوشت بسیاری از نسخه های خطی شرقی (عربی، فارسی، ترکی) این کتابخانه اطلاعی در دست نیست.

کلیدواژه ها: انستیتوی ادبیات جهانی، نسخ خطی شرقی، ماکسیم گورکی (۱۸۶۸-۱۹۳۶)، آکادمی علوم روسیه

About the Process of Collecting Arabic, Persian and Turkish Manuscripts at the Institute of World Literature (Moscow-Russia)

Author: Ilya Vladimirovich Zaitsev

Translators: Maryam Ghadian lou and Ahmad Ranjbari Heidarbaghi

Abstract: The present article is dedicated to the history of the formation of the library of the Institute of World Literature in the 1930s. The library was established in Moscow on the occasion of the 40th anniversary of the literary activity of Maxim Gorky (1868-1936) and later Oriental manuscripts were added to it. In this article, the author describes the fate of the manuscripts kept in this library and reveals the transfer of the manuscript to the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (St. Petersburg) and the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (Moscow). However, the fate of many oriental manuscripts (Arabic, Persian, Turkish) of this library is unknown.

Keywords: Institute of World Literature, Oriental Manuscripts, Maxim Gorky (1868-1936), Russian Academy of Sciences

حول كيفة جمع المخطوطات العربية والفارسية والتركية

في معهد آداب العالم (موسكو - روسيا)

الكاتب: إيليا فلاديميرويتش زاييتسف

ترجمة: مريم قديانلو وأحمد رنجبري حيدر باغي

الخلاصة: تختص هذه المقالة باستعراض تاريخ تأسيس مكتبة معهد آداب العالم في سنوات الثلاثينيات من القرن الماضي. وكان تأسيس هذه المكتبة في مدينة موسكو بمناسبة الذكرى السنوية الأربعين للنشاط الأدبي لمكسيم غوركي (١٨٦٨ - ١٩٣٦)، ومن ثم وجدت المخطوطات الشرقية طريقها إلى هذه المكتبة أيضاً.

يتطرق الكاتب في هذا المقال إلى بيان ما مرت به النسخ الخطية المحفوظة في هذه المكتبة من تطورات، ويكشف النقاب عن انتقال نسخه إلى معهد النسخ الخطية الشرقية في أكاديمية العلوم الروسية بمدينة سانت بطرسبورغ، ومعهد الدراسات الشرقية لأكاديمية العلوم الروسية بمدينة موسكو.

هذا وقد تعرضت الكثير من المخطوطات الشرقية (العربية والفارسية والتركية) التي كانت موجودة في هذه المكتبة إلى مصير مجهول بحيث لا تتوفر لدينا الآن معلومات عنها وعن أماكن تواجدها.

المفردات الأساسية: معهد آداب العالم، المخطوطات الشرقية، مكسيم غوركي (١٨٦٨ - ١٩٣٦)، أكاديمية العلوم الروسية.

تاریخچه شکل‌گیری کتابخانه^۱

هیئت رئیسه کمیته اجرایی مرکزی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در سپتامبر ۱۹۳۲ مصوب کرد «به مناسبت چهلمین سال فعالیت ادبی ماکسیم گورکی» یک مؤسسه ادبی وابسته به کمیته اجرایی مرکزی (ЦИК) در مسکو تأسیس شود. طبق بند پنجم مصوبه مذکور مقرر شد که «یک کتابخانه مرکزی زیر نظر مؤسسه ادبی ماکسیم گورکی ایجاد شود. در این کتابخانه می‌بایست بهترین آثار هنری ادبیات جهان ارائه شود». در صورت جلسه مورخ ۷ اکتبر ۱۹۳۵ کمیته اجرایی مرکزی اتحاد جماهیر شوروی (ЦИК СССР) که در رابطه با تکمیل کتابخانه مؤسسه سامان یافته بود قید شده: «به انستیتوی ادبیات ماکسیم گورکی این حق داده شود تا آثار مرتبط با محدوده فعالیت خود را از محل نسخه‌های دوم مازاد کتابخانه‌ها و مخازن کتاب دولتی انتخاب کند».^۲

ایجاد بخش مخازن نسخ خطی و کتاب‌ها در سال ۱۹۳۵ آغاز شد. سال‌های اولی که انستیتو تأسیس شده بود، کتابخانه و در قالب آن، مخازن نسخ خطی به زبان‌های شرقی نیز شکل می‌گرفت. منابع اولیه مخازن متشکل بود از:

۱. بخش اعظم منابع کتابخانه انستیتوی ادبی «کراسنایا پرافسورا»^۳ سابق (حدود ۱۲۰۰۰ جلد)
۲. کتاب‌های انستیتوی مارکس - انگلس - لنین (۱۲۰۰۰ جلد)
۳. کتاب‌های کتابخانه شخصی پروفیسور آ. ای. مالین
۴. [کتاب‌های کتابخانه شخصی] و. د. کاماژوا (نام خانوادگی قبل از ازدواج، ستاساوا)
۵. [کتاب‌های کتابخانه شخصی] م. آ. ویسیلفسکایا
۶. [کتاب‌های کتابخانه شخصی] یا. پ. پالنسکی
۷. [کتاب‌های کتابخانه شخصی] ل. ب. مادزالفسکی
۸. [کتاب‌های کتابخانه شخصی] و. ن. ای. سیداراف

تا سال ۱۹۳۹ که کتابخانه به ساختمان موزه تاریخ^۴ منتقل شد، اطلاعی از ترکیب نسخ خطی به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی نداریم. فهرست نسخ خطی و کتب شرقی انستیتوی ادبیات جهان متعلق به سال ۱۹۳۹ موجود است. این لیست حاوی ۱۰۷ عنوان کتاب و نسخه خطی به زبان‌های چینی، ژاپنی، عربی

۱. این مقاله در چارچوب پروژه بنیاد علمی علوم انسانی روسیه با عنوان «توصیف نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه» نوشته شده است. (پروژه شماره ۱۰۱۲۰-۳۱-۱۲؛ سرپرست: ای. و. زایتسیف) مقاله حاضر در مجله استودیایا لیتراوروم، شماره ۲، سال ۲۰۱۶، ص ۴۰۸.۳۹۶ به چاپ رسیده است. مشخصات چاپی مقاله چنین است:
Зайцев И.В. К истории собрания арабских, персидских и турецких рукописей Института мировой литературы // Studia Litterarum. 2016. №2-1.

گفتنی است ترجمه فارسی و انتشار این مقاله در چارچوب پروژه «گنجینه‌های نسخ خطی اسلامی در روسیه» با حمایت بنیاد ابن سینا (مسکو. روسیه) صورت گرفته است.

۲. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۴۷-۱۹۳۲)، شماره ۱ (منابع مرجع، مصوبات دولت)، برگ ۱.
۳. همان، برگ ۲۶.

و فارسی است. البته تعداد واقعی آنها با احتساب شمار نسخه های مکرر هر اثر بیشتر بوده است. آن طور که از شواهد برمی آید، بخش های مربوط به آثار غیرروسی را متخصصان ایجاد می کردند. فهرست مذکور فاقد نسخ خطی عربی و ترکی^۴، اما مشتمل بر نسخ خطی فارسی بوده است.

نسخ خطی فارسی کتابخانه

آثاری که در ادامه درج می شود، در اتاق «شرق» موجود بوده است. متن فهرست را عیناً بدون تغییر می آوریم:

«[....]»

۶۷. امیرعلی شیرنوایی، خمسه (دست نوشته)

۶۸. بحرالوزان، اقتباس از هفت منظومه بدرالدین کشمیری (دست نوشته منحصر به فرد)

۶۹. فضلای، عمرنامه (دست نوشته) کمیاب

۷۰. سعدی، گلستان (۳ نسخه، نسخه اول به شکل مجللی تزئین شده و دارای ۲ صفحه^۵ با نقش و نگار منحصر به فرد است. نسخه دوم بین سطور طلااندازی شده. نسخه سوم فاقد تزئینات و به خوبی نگهداری نشده است.)

۷۱. رومی، مثنوی (۲ نسخه، دست نوشته)

۷۲. سعدی، دیوان (دست نوشته)

۷۲. عیناً همین شماره نوشته شده است - زایتسیف) بیدل، دیوان (۴ نسخه که یکی از آنها چند صفحه پرنقش و نگار دارد، دست نوشته)

۷۳. حافظ، دیوان (۲ نسخه دست نوشته که یکی از آنها پرنقش و نگار است و جلد ظرفی دارد)

۷۴. حافظ، دیوان (۲ نسخه، چاپ سنگی)

۷۵. ابونصر فراهی، نصاب الصبیبان (دست نوشته)

۷۶. ناظم، یوسف و زلیخا

۷۷. جامی، دیوان (دست نوشته)

۷۸. جامی، یوسف و زلیخا (دست نوشته)

۷۹. جامی، نفحات الانس (دست نوشته)

۸۰. فریدالدین عطار، پندنامه (دست نوشته)

۴. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۳۲.۱۹۹۳)، شماره ۵۱۵ (بررسی وضعیت کنونی کتابخانه مؤسسه ادبیات جهان و برخی از گزارش ها درباره فعالیت کتابخانه طی سال های ۱۹۵۳ تا ۱۹۶۱ (۳۰ نوامبر ۱۹۶۱))، برگ ۴. این گزارش توسط و. پ. پیژگافسکایا، کتابشناس ارشد و مدیر کتابخانه تنظیم شده است.

۵. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۳۲.۱۹۹۳)، شماره ۳۴ (گزارش فعالیت های علمی - تحقیقاتی کتابخانه مؤسسه در سال ۱۹۳۹)، برگ ۱.

۶. دیوان های ابونواس، مُتَنَبِّی، ابوسلمان، ابوالعناهیة و ... و همچنین مقامات حریری و همدانی که به آنها اشاره شده است، به احتمال زیاد چایی بوده اند.

۸۱. ندایی، فتوح الحرمین (دست نوشته منحصر به فرد)

۸۳. (عیناً همین شماره نوشته شده است - زایتسف) میرخواند، روضة الصفا
[.....].^۷

به این ترتیب در سال ۱۹۳۹ حداقل ۲۳ نسخه خطی فارسی در کتابخانه وجود داشته است.

جالب توجه است که در این فهرست، فقط نسخ خطی فارسی به چشم می خورد. به احتمال زیاد این به آن معنی نیست که واقعاً نسخ خطی عربی و ترکی وجود نداشته، بلکه حاکی از آن است که احتمالاً انستیتو فقط متخصص زبان فارسی داشته است.

من نمی دانم نسخ خطی شرقی چگونه سر از کتابخانه انستیتو در آورده اند. خیلی احتمال دارد که برخی از نسخه ها را خریده باشند. دولت شوروی اواخر دهه ۲۰ و به خصوص در دهه ۳۰ به صورت جدی شروع به فروش گنجینه های روسیه در حراجی های بین المللی کرده بود. در آن میان، نسخ خطی گرانبهای (لاتینی، بیزانسی) و شرقی به چشم می خورد.^۸ در سال ۱۹۳۱م اتحادیه «کتاب بین المللی» شوروی که به طور اختصاصی برای تجارت کتاب ایجاد شده بود، فهرست نسخ خطی شرقی را منتشر کرد.^۹ در این فهرست که اشتباهات زیادی داشت (وجود خطا در توضیحات، نام آثار و مؤلفان و افتادگی متن ها بعد از مقدمه و ...)، آثار ارائه شده برای فروش از جمله نسخ خطی فارسی متعلق به قرون ۱۶ تا ۱۹ بودند (به طور کلی شامل آثار مؤلفان بسیار معروف مانند: رومی، حافظ، بیدل، جامی، سعدی، فردوسی، خواند میر، میرخواند و ... البته آثار کمیابی هم در بین آنها بوده است).^{۱۰} در این میان آثاری به زبان عربی (شامل نسخه های خطی زیادی از قرآن و جزء های قرآنی، ادعیه، آثار فقهی و ...) و چند اثر ترکی (شامل ۳ دست نویس از خمسه نوایی که بخش هایی از آن نسبتاً جدید نویسنده هستند) نیز وجود داشت.^{۱۱}

۷. در اصل مقاله از واژه «صفحه» استفاده شده و نه «برگ». (مترجمان)

۸. در اصل مقاله از واژه «صفحه» استفاده شده و نه «برگ». (مترجمان)

۹. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۹۳-۱۹۳۲)، شماره ۳۴ (گزارش فعالیت های علمی - تحقیقاتی کتابخانه مؤسسه در سال ۱۹۳۹)، برگ ۵۵ پ. ۵۶.

۱۰. ر.ک به: وزدرف، «نسخ خطی اسلاو [در مجموعه] فیکولا»، میراث ما، ۱۹۹۱، ش ۶، ص ۱۴۰.

۱۱. پرکاف، تاریخ کتاب دوستی در شوروی (۱۹۶۷-۱۹۷۱)، مسکو: ۱۹۷۱، ص ۷۴. با توجه به منابع دیگر، «کتاب بین المللی»، فهرست نسخ خطی شرقی (دفتر دوم: فهرست آثار قدیمی، ش ۶۴) را در سال ۱۹۳۵ منتشر کرده است. (مراجعه کنید به: وزدرف، «نسخ خطی اسلاو [در مجموعه] فیکولا»، ص ۱۴۴، توضیحات ۶)

۱۲. ر.ک به: فهرست نسخ خطی شرقی (فارسی، عربی، ترکی)، مسکو: ۱۹۳۱، ص ۱۴-۳. با خواندن فهرست مذکور این تصور شکل می گیرد که متن فهرست، متن یک توصیف علمی تخصصی مختصر است که به شدت ناقص است؛ متنی مستند به برگه دان های مخازن جهانی که به آغاز متن و غیره اشاره می کند. احتمال دارد کسانی که این فهرست را تهیه کرده اند، فهرست آماده یک مجموعه یا چند مجموعه را مورد استفاده قرار داده باشند (برای مثال برگه دان کتابخانه مؤسسه لازارفسکی) یا از مشاوره های یک کارشناس خوب بهره برده باشند. به گفته آ. ف. آکیموشکین، این فهرست توسط ک. ای. چایکین ایران شناس تهیه شده است. (برای اطلاعات بیشتر مراجعه کنید به: آکیموشکین و دیگران، فهرست مختصر الفبایی نسخ خطی فارسی و تاجیکی مؤسسه ملل آسیا (آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی)، بخش اول، مسکو: ۱۹۶۴، ص ۶۱۶)

این فهرست ۵ تصویر از نسخ خطی را در خود جای داده بود. من نمی دانم این نسخه های خطی از کدام کلکسیون ها بوده اند، به فروش رسیده اند یا نه و سرنوشت اغلب آنها چه شده است، اما به احتمال زیاد، یکسری از نسخ خطی فارسی فهرست مذکور، همان نسخی هستند که تا سال ۱۹۳۹م در کتابخانه انستیتو ادبیات جهان بودند (مالکیت نسخ و تاریخ یادداشت ها گویای این است). حداقل یکی از نسخ خطی فهرست بدون تردید در سال ۱۹۳۹م در کتابخانه انستیتو ادبیات جهان نگهداری می شده است. صحبت از منظومه فتوح الحرمین ندایی است که هم در فهرست به آن اشاره شده^{۱۳} و هم در فهرست سال ۱۹۳۹م با شماره ۸۱. این اثر توصیف منظومی است از مکه و مدینه که به تقلید از فتوح الحرمین محی الدین لاری (د ۹۳۳ق / ۱۵۲۷-۱۵۲۶م) نوشته شده است. به احتمال زیاد نسخه خطی مندرج در فهرست سال ۱۹۳۱م و فهرست سال ۱۹۳۹م کتابخانه، همان نسخه شماره DV17 از مجموعه انستیتو نسخ خطی شرقی آکادمی علوم روسیه باشد.^{۱۴} طبق توصیفات آ. ت. آداماوا این نسخه با ابعاد ۲۱،۵*۳۱ سانتی متر، ۳۰ برگ دارد و حاوی ۲۵ نگاره است. محتمل است نهایتاً اواخر قرن ۱۷ نوشته شده باشد؛ زیرا روی یکی از مهرهای موجود در برگ «ار» به وضوح تاریخ ۱۱۵۱ ق / ۱۷۳۹-۱۷۳۸م دیده می شود.^{۱۵}

انتقال مخزن نسخ خطی کتابخانه به شهرهای دیگر

در زمان جنگ کبیر میهنی، مخازن بخش نسخ خطی کتابخانه انستیتو ادبیات جهان نیز همراه با آثار مخازن دیگر به تاشکند و بخشی هم به تُمسک منتقل شدند. فقط کتابخانه در مسکو باقی ماند. امکان دارد بخشی از نسخ خطی شرقی این کتابخانه به تاشکند برده شده باشد. طبق صورت جلسه تنظیم شده به تاریخ ۲ فوریه سال ۱۹۴۲ در تاشکند، ۲۸ صندوق کتاب به آنجا فرستاده شده که در میان آنها علاوه بر کتاب های بخش های آثار روسی، انگلیسی - آمریکایی، آلمانی و فرانسوی، ۷ کتاب خیلی با ارزش و ۱۸۴۸م کتاب هم «از گاو صندوق طبق صورت» بوده است.^{۱۶}

بعد از جنگ، کتابخانه به طبقه چهارم ساختمان شماره «۸/۱۰» در میدان جدید منتقل شد. مساحت کل آن ۴۶۲ مترمربع بود که ۵۸ متر آن برای سکونت کارکنان در اختیار هیئت مدیره انستیتو قرار گرفته بود.^{۱۷} در صورت جلسه تحویل گرفته شده توسط جانشین موقت مدیر انستیتو، ی. و. آمبارتسوماف، از

۱۳. فهرست نسخ خطی شرقی (فارسی، عربی، ترکی)، ص ۲۶-۱۵.

۱۴. همان، ص ۲۸-۲۷.

۱۵. همان، ص ۶.

۱۶. آکیموشکین و دیگران، فهرست مختصر الفبایی نسخ خطی فارسی و تاجیکی مؤسسه ملل آسیا (آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی)، بخش اول، مسکو: ۱۹۶۴، ص ۶۲۶؛ آداماوا، «فتوح الحرمین» محی الدین لاری و نسخه خطی ارمیتاژ متعلق به سال ۹۷۰ ق / ۱۵۶۳-۱۵۶۲م، فتوح الحرمین: انتشار دست نوشته متعلق به قرن ۱۶ از کلکسیون ارمیتاژ دولتی، تصحیح: پیاتر فسکی م. ب. سن پترزبورگ: ۲۰۱۱، ص ۴۳.

۱۷. آداماوا، «فتوح الحرمین» محی الدین لاری و نسخه خطی ارمیتاژ متعلق به سال ۹۷۰ ق / ۱۵۶۳-۱۵۶۲م، ص ۴۳.

مدیر سابق کتابخانه، ای. ای. کوراپاتوا، مورخ ۱۲ اکتبر ۱۹۴۸ م قید شده است:

کتب شرقی موجود در اتاق (شامل آثار کمیاب) طبقه بندی شدند، ولی در دسترس مراجعه کنندگان قرار نمی گیرند. در بین کادر کتابخانه کسی نیست که به زبان های شرقی مسلط باشد. زمان صورت برداری مجدد در رابطه با ۸۱ کتاب شرقی نادر (عمدتاً نسخ خطی) فاقد شماره، صورت جلسه مجزایی به تاریخ ۵ اوت ۱۹۴۸ م تنظیم شده است (به پیوست شماره ۴ مراجعه کنید).^{۱۸}

در نهایت تأسف باید گفت که پیوست مذکور در پرونده موجود نیست، اما از صورت جلسه مذکور معلوم می شود تا سال ۱۹۴۸ م کمتر از ۸۱ کتاب خطی شرقی در کتابخانه وجود داشته و اینکه در زمان تحویل، کتابخانه دارای اتاق مجزایی برای کتب شرقی بوده است، اما مراجعه کنندگان به آن دسترسی نداشتند.^{۱۹}

ساختمان کتابخانه متناسب با نیازها نبود و کاملاً مشخص بود که فضای کافی ندارد. بعدها در صورت جلسه تحویلی کتابخانه توسط جانشین موقت مدیر، م. یا. زیوتینا از مدیر سابق، گ. ن. آکیماف، مورخ ۴ آوریل ۱۹۵۲ م قید شده بود:

قسمت های زیادی از سقف مخازن چکه می کند. اوضاع بخشی از مخازن وخیم است و به همین دلیل بخشی از مخزن آسیب دیده است.^{۲۰}

خروج نسخه های خطی از کتابخانه

اوایل دهه ۵۰ دیگر نشانی از نسخ خطی شرقی در گزارش ها و اسناد کتابخانه انستیتو ادبیات جهان نیست. امروز فقط با فرض احتمالات می توان گفت چه زمانی این مجموعه بزرگ از کتابخانه خارج شده است و راه های طی شده [برای خروج نسخ خطی] را می توان مشخص کرد. اواخر سال ۱۹۵۲ م کتابخانه انستیتو ادبیات جهان به تابعیت اداری کتابخانه اصلی علوم اجتماعی درآمد.^{۲۱} کمی پیش از آن، انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم ایجاد شده بود. به نظر می رسد همان زمان فکر واگذاری کتب و نسخ خطی «بدون مشخصات» از واحد «شرق» مؤسسه ادبیات جهان به بخش های دیگر آکادمی علوم به وجود آمده است. بخشی از این آثار ممکن است از سال ۱۹۴۹ م به انستیتو

۱۸. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۹۳-۱۹۳۲)، شماره ۱۱۳ (فهرست های منابع علمی مؤسسه و صورت جلسات بررسی آنها)، ص ۱۹. کار در ۲۲ ژانویه سال ۱۹۴۲ آغاز و در ۲۷ مارس همان سال به اتمام رسید.

۱۹. همان، شماره ۱۷۰ (صورت جلسه تحویلی کتابخانه مؤسسه توسط جانشین موقت مدیر مؤسسه، ی. و. آمبارتسوماف، از مدیر قبلی کتابخانه، ای. ای. کوراپاتوا)، ص ۱، صورت جلسه مورخ ۱۲ اکتبر ۱۹۴۸.

۲۰. همان، ص ۲.

۲۱. آرشیو آکادمی علوم روسیه، مخزن ۳۹۷، فهرست ۱ (۱۹۹۳-۱۹۳۲)، شماره ۱۷۰ (صورت جلسه تحویلی کتابخانه مؤسسه توسط جانشین موقت مدیر مؤسسه، ی. و. آمبارتسوماف، از مدیر سابق کتابخانه، ای. ای. کوراپاتوا)، ص ۶، صورت جلسه مورخ ۱۲ اکتبر ۱۹۴۸.

شرق‌شناسی آکادمی علوم منتقل شده باشد. به هر حال در گزارش فعالیت کتابخانه طی سال‌های ۱۹۵۳ تا ۱۹۶۱م (تنظیمی توسط مدیر آن و. پ. پیراگفسکیا، در تاریخ ۳۰ نوامبر ۱۹۶۱م) هیچ اشاره‌ای به نسخ خطی شرقی نمی‌شود. کتابخانه در تاریخ ۱ ژانویه ۱۹۶۱م، ۳۰۲۲۰۱ جلد کتاب داشته که ۸۳۱۱۳ جلد آن [به زبان] خارجی بوده است، اما در هیچ یک از بخش‌ها (ادبیات هنری، ادبیات شناسی، مرجع، نشریات ادواری) هیچ کتابی به زبان‌های شرقی وجود نداشته است. در سندی تأکید شده:

این کتابخانه با توجه به آنکه آثار مرتبط با تخصص آن، در سیستم آکادمی علوم و کتابخانه‌های بزرگ دیگر موجود است، به صورت کاملاً تخصصی تکمیل می‌شود... به این ترتیب می‌توان تعداد نسخه‌های برخی از آثار را کاهش داد و از برخی آثار دیگر امتناع نمود (مثلاً آثار به زبان‌های ملل شرقی).^{۲۲}

به نظر می‌رسد در این زمان، هیچ نسخه خطی شرقی در کتابخانه انستیتو ادبیات جهان وجود نداشته است.

سال ۱۹۷۲م ۹ نسخه خطی فارسی از کتابخانه انستیتو ادبیات جهان به شعبه انستیتو شرق‌شناسی در سن‌پترزبورگ که در حال حاضر با نام انستیتو نسخ خطی شرقی آکادمی علوم روسیه فعالیت می‌کند، فرستاده شده است. در میان این آثار، ۳ نسخه دیوان بیدل (۲ نسخه متعلق به سال‌های ۱۲۴۹ و ۱۲۴۶ق)، دیوان جامی، یوسف و زلیخای او (نسخه سال ۱۲۱۶ق) و آثاری در زمینه تصوف، فرهنگ‌نگاری و تراجم بوده است.^{۲۳} به احتمال زیاد این آثار همان مواردی هستند که در فهرست سال ۱۹۳۹م با شماره‌های ۷۲، ۷۷ و ۷۸ ثبت شده بودند.

۷ نسخه خطی عربی انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه هم از همان مجموعه هستند: قرآن با توضیحات فارسی و آثاری در رابطه با فقه، صرف و نحو، فلسفه و منطق.^{۲۴} با وجود آنکه انتقال این آثار در قالب یک مجموعه دیگر به لنینگراد^{۲۵} ثبت شده؛ ولی در اسناد وصول مجموعه‌های مختلف، انعکاس نیافته است.^{۲۶}

نسخ خطی منتقل شده به انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه - مسکو

بخشی از مجموعه نسخ خطی موجود در انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در مسکو هم از

۲۲. همان، شماره ۲۶۱، ص ۲.

۲۳. همان، شماره ۵۱۵، ص ۳.

۲۴. همان، شماره ۵۱۵، ص ۴ و ۵.

۲۵. برای توضیحات بیشتر مراجعه کنید به: آکیموشکین، «نسخ خطی جدید شعبه انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در سن‌پترزبورگ»، شرق‌شناسی در سن‌پترزبورگ، دفتر ۸، سن‌پترزبورگ: ۱۹۹۶، ص ۱۶۸.

۲۶. فهرست مختصر نسخ خطی عربی انستیتو شرق‌شناسی آکادمی علوم، تصحیح: آ. ب. خالداف. بخش ۱، مسکو: ۱۹۸۶، ص ۵۱۷ (شماره ۱۰۶۹۸)، ۵۱۹ (شماره‌های ۱۰۷۳۳، ۱۰۷۳۵، ۱۰۷۷۵، ۱۰۷۷۶، ۱۰۷۷۸، ۱۰۷۷۹، ۱۰۷۸۰، ۱۰۷۸۷، ۱۰۷۵۲، ۱۰۷۵۶، ۱۰۷۵۳، ۱۰۷۵۹، ۱۰۷۵۱، ۱۰۷۷۲).

کتابخانه انستیتو ادبیات جهان است. من توانستم حداقل ۶ نسخه خطی دیگر را در میان مجموعه موجود در انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم روسیه (ИВ РАН) در مسکو پیدا کنم که به احتمال زیاد زمانی جزئی از مجموعه مؤسسه ادبیات جهان بوده اند. با مداد روی آستر بدرقه یا صفحات اول این نسخ خطی شماره گذاری و نام مؤسسه انستیتو جهان به اختصار نوشته شده است. روی نسخ خطی، شماره های ۱۶۲۴۴۸، ۱۶۲۴۴۸، ۱۶۲۸۸۱ و ۱۶۲۸۸۳ درج شده است. توصیف این آثار را به ترتیب از پایین ترین شماره می آوریم:

نسخه شماره ۱۶۲۴۴۸

مجموعه ای بدون نام و انجامه، با ابعاد ۲۱،۵*۱۳،۵ سانتی متر، دارای ۹۶ برگ، کاغذ خاکستری رنگ و خط دار^{۱۷} (ورژه) و شکننده که قسمت زیادی از آن رنگ شده است. برگ های بسیاری با کاغذ دیگری مرمت شده است. جلد به سبک آسیای میانه: از جنس چرم که روی آن کاغذ سبزرنگ چسبانده شده. قسمت عطف کتاب از تیماج قرمز است. دو طرف جلد با مرکب سیاه قابی با ابعاد ۲۰*۱۱،۵ سانتی متر و ترنج و ۲ سرترنج رسم شده. در برگ ۵ نام اختصاری مؤسسه ادبیات جهان و شماره ۱۶۲۴۴۸ با مداد نوشته شده است. یادداشت های زیادی از صاحبان بعدی اثر روی آستر بدرقه و برگ های اول و آخر آن وجود دارد (نام مالکان و تاریخ ها نوشته شده است). از آن جمله در برگ «۱ پ» یادداشتی درباره ظهور یک ستاره در سمت شرق آسمان و ناپدید شدن آن با طلوع آفتاب به چشم می خورد. این یادداشت به صورت حرفه ای نوشته شده و تاریخش آغاز ذیقعد ۱۲۹۹ق/ ۱۳ سپتامبر ۱۸۸۲م است.

[گزارش] محتوا

الف) مجموعه منظوم به زبان فارسی (از آثار جامی، حافظ، ملا ملهم، صائب، میرزا شوکت، جامی اسیر [۴]، تهرانی، واعظ، شاه عباس، ملا شیر اکمل، بیدل، ملا مشفق، تجلی، ملا رفیق و...). این مجموعه عمدتاً شامل غزل است. چند مثنوی و چند شعر هم در قالب های دیگر دارد. در برگ های ۶-۱۲ اشعار داخل جدولی با ابعاد ۹-۸،۵* ۱۷،۵ سانتی متر و در ۲ ستون آمده. سطور به صورت مورب هستند و ستون ها به شکل های متفاوتی قرار گرفته اند. متن با مرکب سیاه نوشته شده، تعداد سطور: ۱۳. بقیه متن، بدون جدول و در ۲ ستون نوشته شده است. چند برگ آسیب دیده (در امتداد سطور جدول و خارج از آن آسیب دیدگی به صورت خرد شدن و ریختگی مشاهده می شود که مدت ها قبل به صورت جزئی با کاغذ اصلی مرمت شده است). خط: شکسته نستعلیق اواخر قرن ۱۸. بخش اعظم متن رنگی است (طیف های مختلفی از شنگرف).

۱۷. سنت پترزبورگ دومین شهر بزرگ روسیه، پس از مسکو، محسوب می شود. این شهر در ۱۶ می ۱۷۰۳ میلادی توسط پتر اول بنا شد و در سال های ۱۷۱۲ تا ۱۹۱۸ پایتخت روسیه بود. این شهر که از زمان تأسیس خود در بیش از ۳۰۰ سال به نام های سنت پترزبورگ، پتروگراد و لنینگراد شهرت داشت، پس از شکل گیری اتحاد جماهیر شوروی به لنینگراد و نهایتاً در سال ۱۹۹۱ و پس از فروپاشی شوروی به نام اولیه خود تغییر کرد.

ب) برگ «۴۲ - ۴۹ پ» مشتمل بر متنی منثور به زبان فارسی با سبک، بدون نام مؤلف (۱۳ سطر در هر برگ، به صورت مورب)، با عنوان حکایت سلطان چین میرزا و کنیزان او. آغاز متن: «راویان اخبار چنین روایت میکنند که سلطان چین میرزا پادشاهی بود...».

ج) [یوسف و زلیخا] متن منثور به زبان فارسی، برگ «۵۰ - ۷۳ پ»، ۱۳ تا ۱۵ سطر افقی در هر برگ، بدون اشاره به نام اثر و مؤلف. آغاز متن بعد از «بسم الله»: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان داستان بوستان کهن و خوشه چیستان...».^{۲۸}

در برگ «۷۳ پ» انجامه ای مشاهده می شود: کاتب: محمد یحیی، محل کتابت: شهر نَسف، [تاریخ کتابت: سال اسب [یونت ٹیل]، ماه ذی حجه سال ۱۲۰۰ ق (سپتامبر - اکتبر ۱۷۸۶ م).

د) در برگ «۷۴ - ۷۵ پ» شاهد تداوم متنی منظوم بی آغازی هستیم. متن رکابه ندارد. آغاز متن با واژه «پایان» است. مؤلفان: بند،^{۲۹} تجلی، میرزا بیدل.

و) برگ «۷۶ - ۷۹ پ»: متن منثور درباره [امام] جعفر صادق [علیه السلام] (ششمین امام معصوم بر اساس تعالیم شیعیان)، تعداد سطور: ۱۳ سطر افقی در هر صفحه، ولی آخرین مورد به صورت مورب. آغاز متن بعد از «بسم الله»: «راویان [روایت] میکنند حضرت امام جعفر صادق رضی الله عنه...».

ز) برگ «۸۰ - ۹۳ پ»: ادامه مجموعه منظوم.

نسخه شماره ۱۶۲۴۴۹

[یوسف و زلیخا] اثری منظوم بدون نام اثر و نام مؤلف با مضمون داستان یوسف و زلیخا به زبان ترکی. نسخه خطی به شدت آسیب دیده. نسخه صفحه شمار ندارد. روی آستر بدرقه با مداد نشان اختصاری انستیتو ادبیات جهان و شماره نسخه ۱۶۲۴۴۹ نوشته شده است. نسخه با خطوط مختلفی از جمله نسخ و نستعلیق کتابت شده که بخشی از یک دیوان است. کاغذ سفید خط دار (ورژه)، جلد مقوایی (قسمت هایی از پشت و روی جلد آسیب دیده است). عطف کتاب از جنس پوست زمخت است.

آغاز متن بعد از «بسم الله»: «ذکر اولنماسه اول اسم الله * یرنه باشلنسه آخر اوله تباه». در انجامه ترکی، تاریخ کتابت با استفاده از واژگان نوشته شده است: تاریخ - ۸۹۷ ق. (تاریخ اتمام انشاء - ۱۴۹۱/۹۲ م).

زیر انجامه یادداشتی به این مضمون به چشم می خورد: تولد صالحه، دختر کاتب، ۱۴ ربیع الثانی ۱۰۶۲ ق (۲۵ مارس ۱۶۵۲ م).

۲۸. فهرست مختصر نسخ خطی عربی انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم، ص ۲۰۰ و ۲۰۴.

۲۹. نوعی کاغذ خط دار که به فرانسوی ورژه نامیده می شود.

نسخه شماره ۱۶۲۴۵۰

دیوان فارسی قاسم انوار، علی بن نصیر حسینی تبریزی (۸۳۷ یا ۸۳۵-۷۵۷ ق. / ۱۴۳۴ یا ۱۴۳۲-۱۳۵۶ م)، شاعر فارسی سرای معروف که به ترکی هم شعر می سرود. کتابچه حاضر بدون آغاز و انجام است. نسخه حدوداً متعلق به قرن ۱۸ م است. جلد به سبک آسیای میانه (قرن ۱۹) نقش برجسته‌ای از تریج دارد. عطف تیماج تغییر شکل یافته و با مداد، نام اختصاری انستیتو ادبیات جهان و شماره ۱۶۲۴۵۰ نوشته شده است. نسخه غزل‌های ۷، ۹ و ۱۱ بیتی دارد. خط: نستعلیق نامنظم و ریز از کاتبی کم تجربه و غیرحرفه‌ای. کاغذ: تیره که به دلیل قدمت و آلودگی به شدت آسیب دیده است. بعضی از برگ‌ها کهنه و برخی هم کنده شده است. آثار مرمت قدیمی هم به چشم می خورد.^{۳۰}

نسخه شماره ۱۶۲۴۴۸

کلیات عرفی، اثر محمد زین‌الدین علی شیرازی متخلص به عرفی (د: ۹۹۹ ق / ۱۵۹۰ م). نسخه به ابعاد ۱۹٫۵*۱۲٫۵ سانتی متر و دارای ۲۸۳ برگ است. جلد: به سبک آسیای میانه، کل جلد از مقوایی است که روی آن تیماج قرمز چسبانده شده. پشت و روی جلد، کاغذ زردرنگ چسبانده شده. پشت و روی جلد، طرح برجسته تریج با ۲ سرتریج وجود دارد. صحاف: ملا عشور (مهر: عمل صحاف ملا عشور (...)). کاغذ: آسیای میانه، برخی برگ‌ها با رنگ‌های قرمز و آبی رنگ شده و برخی دیگر با کاغذ دیگری مرمت شده است. رکاب‌ها دارد. اثرات شماره‌گذاری اصلی (؟) دیده می شود. برگ‌های ۵۸-۵۹ با اعداد ۳۲-۳۳ شماره‌گذاری شده‌اند. برگ‌های ۲۸۳-۲۸۲ نانوخته هستند. با مداد یک گل رز روی آستر بدرقه نقاشی شده است. نام اختصاری انستیتو ادبیات جهان هم به همراه شماره ۱۶۲۸۸۱ با مداد روی صفحه دوم نوشته شده است. برگ‌های «۴ پ، ۲۷ پ، ۹۷ پ، ۱۰۹ پ و ۲۳۷ پ»، مشتمل بر سرلوح هستند. برگ «۴ پ - ۲۷» حاوی مقدمه‌ای منثور است. آغاز متن بعد از «بسم الله»: «حدی که از نهایت شایستگی منزه از شایبه تعیین و تخصص آمده ...».

برگ «۲۷ پ - ۹۷»: قصاید. آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم * موج نخست است زجر قدیم». برگ «۹۷ پ - ۱۰۹»: قطعه.

برگ «۱۰۹ پ - ۲۳۷»: غزل‌ها. آغاز: «تحفه مرهم نگیرد خاطر افکار ما * سایه گل بر نیاید گوشه دستار ما».

برگ «۲۳۷ پ - ۲۶۰»: رباعیات.

برگ «۲۶۰ - ۲۸۰ پ»: ساقی نامه.

برگ «۱۰۹»: تاریخ کتابت (؟) ۱۲۴۶ ق. (۳۱-۱۸۳۰ م).

۳۰. مراجعه کنید به نسخه ترکی با همان آغاز: دمیتیریوا، فهرست نسخ خطی ترکی انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم روسیه، مسکو: ۲۰۰۲، ص ۴۶۴، شماره ۲۰۱۹ و ...

مرکب سیاه، ۱۵ سطر در هر برگ و در ۲ ستون، متن داخل جدولی به ابعاد ۸*۱۵/۵ سانتی متر قرار دارد (جدول بیرونی با جوهر آبی و جدول داخلی با طلا انجام شده است).^{۳۱}

نسخه شماره ۱۶۲۸۸۳

ردایف الأشعار فخری، مجموعه اشعار منتخب از دیوان چندین شاعر فارسی سرا که عنوان مذکور به صورت قراردادی برای آن انتخاب شده است (برگ ۳).^{۳۲} روی برگ «۳پ» با مداد شماره اموال ۱۶۲۸۸۳ نوشته شده و روی برگ «۳ر»، قیمت (؟) ۷۵ روبل با مداد نوشته شده است. جلد: به سبک آسیای میانه، عطف و پشت و روی جلد از تیماج سبز است. پشت و روی جلد، کاغذ قزمز چسبانده شده و نقش برجسته دارد. آستر بدرقه نقش برجسته طلایی دارد. پشت و روی جلد نقش برجسته زردرنگی از ترنج با ۲ سرترنج حک شده است. داخل سرترنج ها مهر صحاف خورده است (عمل صحاف ملا میرعبدالحلیل^{۳۳} ۱۳۵۴). به احتمال زیاد تاریخ مهر، ۱۳۰۴ق (۱۸۸۶/۱۸۸۷م) خوانده می شود. جلد از لحاظ نقش و رنگ، به جلد نسخه از دیوان نوایی که در سال ۱۸۹۲م در سمرقند انجام شده، خیلی نزدیک است. این نسخه دیوان نوایی در کتابخانه عمومی دولتی تاریخ (ГПИБ) نگهداری می شود.^{۳۴} و مشخصات جلد آن چنین است: ابعاد ۱۵*۲۶ سانتی متر، ترنجی به ابعاد ۵,۱*۷,۲ سانتی متر و

۳۱. به نظر می رسد که تخلص شاعر بنده باشد. برای اظهار نظر قطعی نیازمند مراجعه به نسخه است. (مترجمان)
۳۲. برای اطلاع از دست نوشته های این اثر ر.ک به: نسخ خطی عربی، ترکی و فارسی کتابخانه دانشگاه براتیسلاوا، براتیسلاوا، کتابخانه دانشگاه، ۱۹۶۱، ص ۴۰۸-۴۰۹، شماره ۵۶۰؛ فهرست مختصر الفبایی نسخ خطی فارسی و تاجیکی مؤسسه ملل آسیا (آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی)، ص ۲۲۱، شماره های ۱۵۹۷-۱۵۹۹؛ ریشار، فرانسیس، فهرست کتب خطی فارسی (جلد اول: مخزن قدیمی)، پاریس، ۱۹۸۹، ص ۲۳۰، شماره ۲۳۳؛ ص ۳۵۴، شماره ۳۵۳. در بین نسخ خطی فارسی مسکو، من از ۲ نسخه دیگر دیوان قاسمی [؟] هم خبر دارم: یکی از آنها جزو نسخ خطی فارسی کتابخانه علمی دانشگاه دولتی مسکو (ر.ک به: زایتسیف، نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی بخش کتب و نسخ خطی کمیاب در کتابخانه علمی دانشگاه دولتی مسکو، ۲۰۰۶، ص ۶۸-۶۶) و دیگری جزو مجموعه فارسی کتابخانه عمومی دولتی تاریخ است (ر.ک به: «کتاب خطی اسلامی از مجموعه مسکو»، نسخه های خطی در مجموعه های مسکو (موزه دولتی تاریخ، ۱۷ اوت تا ۲۰ سپتامبر ۲۰۰۴: کاتالوگ نمایشگاه)، تهیه و تنظیم: ای. و. زایتسیف، مسکو: ۲۰۰۴، ص ۲۵، شماره ۲۸؛ نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی بخش کتب و نسخ خطی کمیاب در کتابخانه علمی دانشگاه دولتی مسکو، ص ۶۸)

۳۳. برای اطلاع از دست نوشته های این اثر ر.ک به: نسخ خطی عربی، ترکی و فارسی کتابخانه دانشگاه براتیسلاوا، براتیسلاوا: کتابخانه دانشگاه، ۱۹۶۱، ص ۴۱۰، شماره ۵۶۳؛ فهرست مختصر الفبایی نسخ خطی فارسی و تاجیکی مؤسسه ملل آسیا (آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی)، ص ۴۵۳-۴۵۲، شماره های ۳۴۶۱-۳۴۵۷؛ فهرست المخطوطات الفارسیه (القسم الثانی)، القا، ۱۹۶۷، ص ۷۰، شماره ۱۸۳۰؛ کشناورز، ف.آ.، فهرست توصیفی و تحلیلی نسخ خطی فارسی در کتابخانه انستیتو ولکام برای تاریخ پزشکی، لندن: انستیتو ولکام برای تاریخ پزشکی، ۱۹۸۶، ص ۵۸۴-۵۸۵، شماره ۴۰۵ (فقط قصاید)؛ فهرست نسخ خطی فارسی و تاجیکی کتابخانه عمومی دولتی م. ی. سالتیکف، شیدرین، چاپ اول، لنین گراد: ۱۹۸۸، ص ۱۹۵، شماره ۵۴۳ (آسیب دیده)؛ ریشار، فرانسیس، فهرست کتب خطی فارسی (جلد اول: مخزن قدیمی)، پاریس، ۱۹۸۹، ص ۳۱۸، شماره ۳۱۴.

۳۴. گردآورنده این مجموعه محمد بن محمد امیر فخری هروی است و در جای جای همین مجموعه اشعار خود را هم ذیل عنوان «لجامه» آورده. نام اصلی این اثر تحفة الحیب است، ولی عنوان ردایف الأشعار شهرت بیشتری دارد. این اثر مشتمل بر مجموعه غزل هایی است که شاعران به استقبال از یکدیگر سروده اند که در این اثر به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. ارزش این سفینه در اشتغال بر اشعار شاعرانی است که شعر اندکی از آنها وجود دارد یا دیوان هایشان در دست نیست. فخری این سفینه را در سال ۹۲۹ق به نام خواجه کریم الدین حبیب الله ساوجی وزیر دورمش خان در هرات تألیف کرد. (مترجمان)

سرتنجه‌هایی به ابعاد ۲،۲*۱،۶ سانتی متر، بدون نام صحاف. کاغذ: محلی به رنگ قهوه‌ای و محکم و با تراکم بالا. اندازه اوراق: ۲۹*۱۷ سانتی متر. متن، داخل جدولی به ابعاد ۲۰،۵*۱۱،۵ سانتی متر قرار دارد و جدول‌ها متشکل از خطوط آبی، قرمز و طلایی است.

[اسامی] شعرا

شیخ کمال خجندی، خواجه سلیمان، مولانا طوسی، مولانا مالک باخرزی، مولانا سلطان علی نقاش با مرکب آبی اضافه شده: متخلص به غربی،^{۳۵} حضرت خواجه کمال، مولانا تابعی، خواجه مونیذ،^{۳۶} مولانا شرف یزدی، مولانا عبدالرحمان جامی، فخری، امیر شامی، عبیدالله خان، مولانا شاه حسین کامی، قاضی عبدالرحمان، مولانا ابوطایر کاتب، مولانا حیرتی، میرمحمد قورجی متخلص به رامی، حافظ شیرازی، مولانا حیدر کلوج،^{۳۷} مولانا شهاب‌الدین لسانی، امیر شامی، مولانا محمد ابن حشام،^{۳۸} مشتاقی، مولانا سیفی، برید، حالی، اهلی، هلالی، مولانا میر بورانی عارف، شاه جهانگیر هاشمی، مولانا محوی، شیخ ابوالوجد، استاد الشعراء حکیم نزاری، امیر قاسم انوار، مولانا بنایی متخلص به حالی، خواجه کرمانی، آکھی، خواجه عصمت، شیخ آذری، ضیاء‌الدین استرآبادی، کامران، مولانا کاتبی، مولانا نادری سمرقندی، مولانا یقین کاتب، امیر احمد حاجی سمرقندی وفایی، قاضی شهاب‌الدین هندی، امیر شخیم سهیلی، خواجه حسن قندهاری، امیر خواجه کلان بیک قندهاری، مولانا سیفی بخاری، خانی، سید میرحاج انسی، مولانا عارفی، مولانا نرگسی، فغانی، مولانا جلالی رفیقی، مولانا حبیب کاشی، میرهادی مشهدی، شاه غریب میرزا، مولانا ظهوری، مولانا فریدون لوند چهارگوشه، امیر همایون، آصفی، میرزا علی نیشابوری (نویدی)، سلطان یعقوب و دیگران.^{۳۹}

خط نستعلیق، ۱۷ سطر، مرکب سیاه، عناوین شنگرف و رنگ‌های سبز و آبی، رکابه دارد. سرلوح شامل بسمله در برگ «۴پ» قابل مشاهده است (مزین به طلا و رنگ‌های آبی، قرمز و سبز). آثار مرمت دیده می‌شود (برگ‌ها با کاغذ دیگری چسبانده شده‌اند). از برگ «۴۸پ» عناوین با مرکب سیاه (۲ برگ) و حدود ۵۰ برگ در اواخر نسخه با مرکب سبزی یا مداد نگاشته شده است. چند برگ آخر نسخه بدون عناوین (نسخه در این بخش کامل نشده است). در برگ «۱۶۵» ترقیمه وجود دارد (بدون تاریخ و بدون اشاره به محل کتابت و نام کاتب). نسخه مشتمل بر ۱۶۸ برگ (برگ ۱۶۸-۱۶۶، نوشته نشده است).

۳۵. با توجه به اینکه نویسنده مقاله در نقطه‌گذاری عبارت نقل شده با حروف عربی اهمال کرده است. احتمال هر دو گزینه عبد الخلیل / الخلیل وجود دارد. (مترجمان)

۳۶. ای. و. زایتیف، «نسخ خطی ترکی موجود در کتابخانه عمومی دولتی تاریخ»، آرشیو شرقی، مسکو: ۲۰۰۱، شماره ۷-۶، صفحه ۱۱۱.

۳۷. ضبط صحیح تخلص شاعر با مراجعه به نسخه «غربتی» است. (مترجمان)

۳۸. صورت درست تخلص این شاعر «مؤید» است. (مترجمان)

۳۹. وی مولانا حیدر کلوج هروی (م ۹۵۹ق) معروف به حیدر کلوجه‌پز از شاعران اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری است که نخست در هرات نان کلوجه می‌پخت. (مترجمان)

نسخه خطی مذکور در آسیای میانه (سمرقند یا بخارا) و در قرن ۱۹ (تا سال ۱۸۸۷م) کتابت شده است.

نسخه شماره ۱۷۱۸۵۰

مجموعه منظوم (ازبکی)، تلخیص از دیوان‌های امیر و کامران (پسر بابر).

جلد به سبک آسیای میانه، اندازه جلد: ۲۶،۵*۱۶ سانتی متر. روی مقوا، کاغذ زیتونی رنگی چسبانده شده است. عطف تیماجی، طرح برجسته دورنگی از ترنج با ۲ سرترنج روی جلد وجود دارد. داخل سرترنج‌ها، مهر صحاف دیده می‌شود: ملا عوض محمد و تاریخ ۱۲۶۲/۱۸۴۶م (عمل ملا عوض محمد صحاف ۱۲۶۲). گوشه‌ها و کناره‌ها پوشش تزئینی دارند. روی آستر بدرقه کاغذ «مرمری» چسبانده شده است. برگ اول کنده شده و برگ دوم بدون نوشته است. آغاز متن از برگ «۳پ»، مقدمه (به خط نسخ) با بسمله شروع می‌شود. کاغذ آسیای میانه بدون ظرافت. تعداد برگ: ۲۴۱ برگ. مقدمه بین برگ «۳پ» - «۸» کتابت شده است. آغاز متن بعد از بسمله: «حمد و سپاس شکر و ستایش...».

برگ «۸پ» تا «۹» بدون نوشته است. در برگ «۱۰» مهر بیضی شکل مالک به همراه تاریخ ۱۳۲۲ق (۱۹۰۴/۰۵م) مشاهده می‌شود: «خان عبادالله توره سید ۱۳۲۲». متن منظوم از برگ برگ «۱۰پ» آغاز می‌شود. خط نستعلیق شکسته که به سختی قابل قرائت است. تعداد سطور: ۱۳ سطر در ۲ ستون. بدون صفحه عنوان. همه برگ‌ها مشتمل بر جدول است (جدول نازک آبی رنگ: ۲۲،۵*۱۳،۵ سانتی متر و جدول آبی رنگ با طلا: ۱۷،۵*۹ سانتی متر). رکابه دارد. برگ‌های «۱۷۵»، «۲۳۴پ» و «۲۳۹-۲۴۱» نانوشته هستند. در انتهای متن، ترقیمه کاتب وجود ندارد، ولی تاریخ ۱۲۷۶ق (۱۸۵۹، ۱۸۶۰م) درج شده است. مهر کتابخانه انستیتو ادبیات آ. م. گورکی و شماره ۱۷۱۸۵۰ در برگ «۲۳۸» دیده می‌شود.^{۴۱}

نتیجه‌گیری

به این ترتیب می‌توان گفت تا قبل از جنگ کبیر میهنی و کمی بعد از آن، به نسبت مسکو، کلکسیون باارزشی از نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی در انستیتو ادبیات جهان نگهداری می‌شده است. احتمالاً اولین نسخ خطی، نسخه‌های اتحادیه «کتاب بین‌المللی» در اوایل دهه ۳۰ و نسخه‌های مورد اشاره در فهرست کتاب شرقی تهیه شده توسط ک. چاپکین به سال ۱۹۳۱م بوده‌اند. آثار فارسی انستیتو ادبیات جهان در فهرست آرشیو سال ۱۹۳۹م آمده است. البته به نظر می‌رسد نام همه آثار ثبت نشده است. ۹ نسخه خطی از این مجموعه، سال ۱۹۷۲م در شعبه انستیتو شرق شناسی لنینگراد (نام

۴۰. این شاعر باید شمس‌الدین محمد بن حسام‌الدین خوسفی (م ۸۷۵ق) باشد که در اصل مقاله به صورت نادرست ثبت شده است. (مترجمان)

۴۱. همان‌طور که نویسنده مقاله هم اشاره کرده، شمار شاعران در این مجموعه بیش از اینهاست. بنابراین این سیاهه نام همه شاعران را در برنمی‌گیرد. نویسنده در خوانش اسامی و تخلص شاعران دچار خطا شده که تا حد امکان در پاورقی به شکل صحیح آنها اشاره شد. (مترجمان)

فعلی، انستیتو نسخ خطی شرقی آکادمی علوم روسیه) بوده است (فقط ۳ مورد با فهرست سال ۱۹۳۹م مطابق دارد). یک نسخه منظومه فتوح الحرمین ندایی هم آنجا بوده که تاریخ وصول آن را نمی دانیم. ۷ نسخه خطی عربی متعلق به انستیتو ادبیات جهان نیز به لنینگراد منتقل شده که زمان آن هم مشخص نیست. این آثار هم در فهرست سال ۱۹۳۹م نیامده است، اما بخشی از آنها در فهرست سال ۱۹۳۱م، تنظیمی توسط ک. چایکین موجود است و بالاخره حداقل ۶ نسخه خطی (۴ نسخه فارسی و ۲ نسخه ترکی) در مسکو باقی مانده که در انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم روسیه نگهداری می شود. سرنوشت بقیه نسخ خطی موجود در انستیتو ادبیات جهان باید مشخص شود.

کتابنامه

۱. آداماوا آ. ت؛ «فتوح الحرمین» محی الدین لاری و نسخه خطی ارمیتاژ متعلق به سال ۹۷۰ق/ ۱۵۶۳-۱۵۶۲ میلادی؛ فتوح الحرمین: انتشار دست نوشته متعلق به قرن ۱۶ از کلکسیون ارمیتاژ دولتی؛ تصحیح: پیاترفسکی م. ب؛ سن پترزبورگ: اسلاویا، ۲۰۱۱، ۹۵ ص.
- Адамова А.Т. «Футух аль-харамайн» Мухий ад-Дина Лари и эрмитажная рукопись 970 г.х./1562-1563 гг. // Обретение двух святынь. Футух аль-харамайн: Публикация рукописи XVI в. из собрания Государственного Эрмитажа / под ред. М.Б.Пио-тровского. СПб.: Славия, 2011. 95с.
۲. آکیموشکین اُ. ف.، کوشف و. و.، میکلوخا. ماکلائی ن. د.، موگین اُف آ. م. و م. آ. صلاح الدیناوا؛ فهرست مختصر الفبایی نسخ خطی فارسی و تاجیکی مؤسسه ملل آسیا (آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی)؛ بخش اول، مسکو: ۱۹۶۴، ۶۳۳ ص.
- Акимущкин О.Ф., Кушев В.В., Миклухо-Маклай Н.Д., Мугинов А.М. Салахетдинова М.А. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии Академии наук СССР: Краткий алфавитный каталог. М.: Наука, 1964. Ч. I. 633с.
۳. آکیموشکین اُ. ف.؛ «نسخ خطی جدید شعبه انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم روسیه در سن پترزبورگ»؛ شرق شناسی در سن پترزبورگ؛ دفتر ۸، سن پترزبورگ؛ ۱۹۹۶، ص ۱۶۷-۱۸۸.
- Акимущкин О.Ф. Новые поступления рукописей в СПб Ф ИВРАН // Петербургское востоковедение. СПб.: Петербургское востоковедение, 1996. Вып. 8. С. 167-188.
۴. باتسییوا س. م. و دیگران؛ فهرست مختصر نسخ خطی عربی انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم؛ بخش ۱، تصحیح: آ. ب. خالداف؛ مسکو؛ ۱۹۸۶، ۵۲۶ ص.
- [Бациева С.М. и др.], Арабские рукописи Института востоковедения АН: Краткий каталог / под ред. А.Б.Халидова. М.: Наука, 1986. Ч. I. 526 с.
۵. برکاف پ. ن.؛ تاریخ کتاب دوستی در شوروی (۱۹۶۷-۱۹۷۷)؛ مسکو؛ (۱۹۷۱)، ۲۵۶ ص.
- Берков П.Н. История советского библиофильства (1917-1967). М.: Книга, 1971. 256 с.
۶. وزدُرناف گ.؛ «نسخ خطی اسلاو [در مجموعه] فکولا»؛ میراث ما؛ ۱۹۹۱، ش ۶، ص ۱۳۹-۱۴۱.
- Вздорнов Г. Славянские рукописи Фекулы // Наше наследие. 1991. № VI. С. 139-141.
۷. [بی نام]؛ فهرست نسخ خطی شرقی (فارسی، عربی، ترکی)؛ مسکو؛ ۱۹۳۱، ۲۸ ص.
- Восточные рукописи. Персидские, арабские, турецкие: Каталог. [М.], 1931. 28 с.
۸. دمیترییووال. و.؛ «نسخ خطی ترکی کلکسیون «سری جدید» از مجموعه کتابخانه عمومی دولتی م. ی. سالتیکف - شیدرین»؛ مجموعه شرقی؛ دفتر سوم، مسکو، ۱۹۷۲.

Дмитриева Л.В. Тюркские рукописи коллекции «новая серия» собрания Государственной публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина // Восточный сборник. М.: Главная редакция восточной лит., 1972. Вып. 3.

۹. دمیترییوا ل. و: فهرست نسخ خطی ترکی انستیتو شرق شناسی آکادمی علوم روسیه؛ مسکو: ۲۰۰۲، ۶۱۶ ص.

Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской Академии наук. М.: Восточная лит., 2002. 616 с.

۱۰. ا. ی. و. زایتسیف؛ «نسخ خطی ترکی موجود در کتابخانه عمومی دولتی تاریخ»؛ آرشیو شرقی؛ مسکو: ۲۰۰۱.

Зайцев И.В. Тюркские рукописи в Государственной публичной исторической библиотеке // Восточный архив. М., 2001. № 6-7. С. 110-114.

۱۱. زایتسیف ا. ی. و: نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی بخش کتب و نسخ خطی کمیاب در کتابخانه علمی دانشگاه دولتی مسکو؛ مسکو: رودامینو، ۲۰۰۶، ۱۵۸ ص.

Зайцев И.В. Арабские, персидские и тюркские рукописи Отдела редких книг и рукописей Научной библиотеки Московского государственного университета. М.: Рудомино, 2006. 158 с.

۱۲. زایتسیف ا. ی. و: «کتاب خطی اسلامی از مجموعه مسکو»؛ نسخه‌های خطی در مجموعه‌های مسکو (موزه دولتی تاریخ، ۱۷ اوت تا ۲۰ سپتامبر ۲۰۰۴؛ کاتالوگ نمایشگاه)، مسکو: ۲۰۰۴.

Зайцев И.В. Исламская рукописная книга из московских собраний / Islamic Manuscripts in Moscow Collections. Государственный исторический музей, 17 августа — 20 сентября 2004 г.: Каталог выставки. М., 2004.

۱۳. [بی‌نام]؛ فهرست نسخ خطی فارسی و تاجیکی کتابخانه عمومی دولتی م. ی. سالتیکف - شیدرین؛ دفتر اول، لندن‌گرا: ۱۹۸۸.

Персидские и таджикские рукописи Государственной публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина: Каталог. Л., 1988. Вып. 1. 254 с.

۱۴. سلیمانف خ. س: «مجموعه‌های نسخ خطی هند»؛ شناخت زبان ترکی در دوران شوروی؛ ۱۹۸۰.

Сулейманов Х.С. По рукописным собраниям Индии // Советская тюркология. 1980.

۱۵. [بی‌نام]؛ فهرس المخطوطات الفارسیة (القسم الثانی)؛ القاهرة، مطبعة دارالکتب، ۱۹۶۷.

Фихрис ал-махтутат ал-фарسیя. Кысмы ас-сани. Ал-Кахира, 1967 (на арабском языке).

۱۶. [بی‌نام]؛ نسخ خطی عربی، ترکی و فارسی کتابخانه دانشگاه براتیسلاوا؛ براتیسلاوا؛ کتاب دانشگاه، ۱۹۶۱، ۵۵۰ ص.

Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava. Bratislava: Universitätsbibl., 1961. 550 p.

۱۷. ریشار، فرانسیس؛ فهرست کتب خطی فارسی (جلد اول: مخزن قدیمی)؛ پاریس، ۱۹۸۹، ۸۲۰ ص.

Bibliothèque Nationale. Département des Manuscrits. Catalogue des Manuscrits Persans. I. Ancien Fonds. Par Francis Richard. P., 1989. 820 p.

۱۸. کشاورز، ف. آ.؛ فهرست توصیفی و تحلیلی نسخ خطی فارسی در کتابخانه انستیتو ولکام برای تاریخ پزشکی؛ لندن: انستیتو ولکام برای تاریخ پزشکی، ۱۹۸۶، ۷۰۵ ص.

Keshavarz F.A., Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine. London: The Wellcome Institute for History of Medicine, 1986. 705 s.